

שינויי נוסח בגמרות מהדורת 'עוז והדר'

מזה כעשר שנים, תוך לימודי בגמרות של מהדורת 'עוז והדר', נתתי אל לבי להתבונן בשינויי הנוסחאות והגירסאות המובאים על ידי עורכי מהדורה זו. מעלותיה של מהדורה זו רבות, והן גלויות וידועות, ולא פלא שבמשך השנים היא נפוצה מאוד מאוד בכל בתי המדרשות. רבים מן הלומדים המשתמשים בגמרות 'עוז והדר' אינם מעיינים כלל במקביל בגמרות שהן צילום של ש"ס וילנא או שזהות לו בנוסח, וממילא הם לא מודעים לשינויים שנעשו במהדורת 'עוז והדר' מנוסח דפוס וילנא שהוא הנוסח המקובל בדורות האחרונים, ו"לא נודע פִּי בָּאוּ אֶל קִרְבָּנָה", והנוסח שנמצא בגמרות 'עוז והדר' מתקבל כמובן-מאליו וכאילו הוא הנוסח המקובל של הגמרא.

אולם במשך הזמן נוכחתי לדעת כי לא תמיד הדברים פשוטים ומקובלים, ולעיתים נעשו במהדורת 'עוז והדר' שינויים בשתיקה שלענ"ד נדרש היה להפנות אליהם את תשומת לב הלומדים והמעיינים, כדי שכל אחד יוכל להעבירם תחת שבט הביקורת. בייחוד נדרש הדבר בראויות שהשינויים מתרבים, וכבר אינם עניין מקומי ומקרי. התחלתי לחשוש שמא יש כאן גישה כללית המאפשרת לשנות נוסחאות בקלות יחסית, גישה שעלולה להביא אף לשינויים משמעותיים. מדובר הן על שינויים שצוינו במדור 'הגהות וציונים', והן על שינויים שנעשו בגוף נוסח הגפ"ת.¹ ואפרש דבריי:

- א. ראשית, כפי שיבואר בטבלה המובאת בהמשך המאמר, פעמים לא מעטות נעשו שינויים בתוך נוסח הגפ"ת, ומבלי לציין שנעשה שינוי.
- ב. לאורך הדורות התקבלו ונפוצו הגהותיהם של גדולי ישראל המפורסמים (כגון מהרש"ל, הב"ח, הגר"א ועוד), וחלקן אף נדפסו על הדף בש"ס וילנא. לעומתם, הגהותיהם של חכמים וסופרים רבים אחרים פחות התקבלו בקרב הלומדים. אך במדור הגו"צ במהדורת עוז והדר מובאות הגהות רבות מאוד מפי ספרים ומחברים שאינם מוכרים, אשר חלקם בני דורות מאוחרים מאוד ואפילו בני דורנו

1 אשמח לקבל תגובות והערות לדבריי, וכן ציונים לשינויים נוספים שנעשו במהדורת 'עוז והדר', לדוא"ל rachel17ezr@gmail.com. יצוין כי מלאכת האיסוף וכן ליבון הדברים שבמאמר זה נעשו בלימוד משותף עם חברי אהרן קנטר נ"י.

(ראה במבוא למהדורת עוז והדר [נדפס בתחילת מסכת ברכות] הערה מח), והם נדפסו בכפיפה אחת עם הגהותיהם של גדולי ישראל. והרי בכל דיון הלכתי או פרשני נעשית הבחנה וקיימת היררכיה ברורה בסמכותם של המקורות, ואיש לא יציג מקורות כגון אלו זה כנגד זה בשורה אחת.

ג. בהגהות הנסמכות על מקורות מסוימים, פעמים רבות הדבר נעשה בצורה סלקטיבית, מבלי להזכיר את המקורות האומרים אחרת, וללא הליכה עקבית על פי היררכיה של העדפת מקורות מקובלים או דפוסים וכת"י מסויימים וכד'.

ד. במדור הגהות וציונים פעמים רבות מאוד מציעים העורכים ללמוד לשנות את הגירסא ללא מקורות אלא רק מסברא ("נדצ"ל", "צריך לומר", "יש להוסיף" וכד'), ואף במקומות שאין הגירסא פשוטה מסתמא לא לחינם הניחו אותה כך כל גדולי הדורות עד דורנו היתום ולא הגיהו. בכמה מסכתות שבדקתי נמצא דבר זה בסדר גודל של עשרות מקומות בכל מסכת(!).

ה. עוד זאת, כפי שיבואר בטבלה, פעמים רבות מצאנו שבהדפסות 'עוז והדר' של שנים קודמות הושאר נוסח הגמרא על כנו והובאה הגהה במדור הג"צ, ובהדפסות מאוחרות יותר הוכנסה ההגהה לתוך נוסח הגפ"ת, מבלי לציין שנעשה כאן שינוי. דבר זה מעלה חשש שיש אצל עורכי 'עוז והדר' גישה עקרונית המאפשרת שינויים בקלות יחסית, ומשום כך שינויים אלו הולכים וקונים את מקומם יותר ויותר ממהדורה למהדורה.

במבוא למהדורת 'עוז והדר' (עמ' ה) כתבו העורכים בעניין השינויים בפנים, כי "תוקנו, בלי להעיר על כך, שגיאות שהשתרבבו בש"סים האחרונים, כשהנוסח מופיע לנכון בש"סים הישנים. אף כשהתיקון משנה את המשמעות יש שהתיקון מופיע בפנים, כיון שהשיבוש ברור והנוסח המתוקן מופיע לנכון בש"סים הישנים". כך כתבו גם ב'דבר אל הלומד' הנדפס בראש כל כרך, שהם שינו את הגירסה בפנים "כאשר ראינו טעות שנתחדשה במהדורות האחרונות ואילו במהדורות הקדומות מופיע נוסח מתוקן". יש להעיר על כך:

א. בשינויים המובאים לקמן בטבלה בדקנו את הגירסא בהשוואה לדפוס ונציה (שנת ר"פ), ומצאנו שבכמחצית מן המקומות (!) הנוסח בדפוס זה אינו תואם לשינויי מהדורת 'עוז והדר' אלא לנדפס בש"ס וילנא².

ב. כמבואר בטבלה (לדוגמא באותיות ד, ו, ט, יז, יט), לפעמים בהדפסות קודמות של מהדורת 'עוז והדר' ציינו בהג"צ לשינויים שלא ע"פ דפוסים ישנים, ובהדפסות

2 לא בדקנו בכל הדפוסים, ויתכן שהיו דפוסים אחרים ששינו וקעת מהדורת עוז והדר הולכת בעקבותיהם, אך אי אפשר לקרוא לזה 'נוסח הש"סים הישנים'.

הבאות שינו בפנים; לכאורה מסתבר שהשינוי שבהדפסה המאוחרת נעשה על בסיס מה שצוין בהדפסה המוקדמת במדור הגו"צ - וא"כ אין הוא נסמך על הש"ס הישנים.

על כך אמר לי העורך האחראי של עוז והדר, הרב יוסף סאמעט שליט"א, שלפני הדפסת המהדורות החדשות נמצאו מקורות לכל הגהות אלו, ועליהם הם סמכו כדי לשנות בגוף נוסח הגפ"ת.

אולם לענ"ד היא הנותנת. התפתחות משמעותית של מציאת מקורות לכמות כזו של שינויים הראויים להיכנס לתוך הגפ"ת (במקרה דנן - חמישה שינויים בתוך תשעה דפי גמרא שנבדקו בטבלה) דורשת מהעורכים יתר הדגשה והסבת תשומת לבם של הלומדים, תוך ציון זהות המקורות שנמצאו לשינויים וסמכותם.

בעניין מדיניותם הכללית של עורכי עוז והדר לעשיית שינויים בפנים אמר לי הרב סאמעט שליט"א, שכאשר משמעות דברי הגפ"ת לא משתנה, וישנה תועלת ללומדים בדבר - ניתן להכניסם פנימה. ואמר שגדולי ישראל הסכימו עמם בזה. על זאת יש להעיר לענ"ד:

א. לא מצאתי שהעורכים הודיעו ללומדים על מדיניות זו, המאפשרת עקרונית לבצע שינויים לא מעטים בפנים, ומן הראוי היה להביא בצורה ברורה את דעתם זו של גדולי ישראל, ולצטט במדויק מדבריהם המפורשים שנכתבו ונאמרו בנידון - מפיהם ולא מפי השמועה, ויהיו הדברים חזקים ומוצקים. כך גם ידע כל לומד על אילו מגדולי ישראל נסמכים הדברים ומהו היקף ההסכמה אליהם, וכן יוכל לשמש את רבותיו בנידון.

ב. יתכן שהגדולים שהסכימו לעמדה זו, מ"מ לא הייתה כוונתם לשינויים רבים כל כך. שהרי הם לא ראו את כל השינויים שעורכי עוז והדר ביצעו בעקבות דבריהם, שינויים אשר במידה מסוימת שינו את פני נוסח דף הגמרא, כפי שיובא לקמן בטבלה.

ג. קשה מאוד להגדיר ולקבוע באיזה אופן המשמעות משתנה ובאיזה אופן לא והגבול בזה כלל לא ברור, שהרי כל לומד יודע שאם מדקדקים כראוי ניתן להבחין במשמעויות ודיוקים אשר באופן שטחי כלל לא ניכרים לעינינו. ואף בעוז והדר נתקלתי בשינויים כאלה, ולא עת האסף להרחיב בדוגמאות.

המורם מכל האמור: על כל לומד להיות מודע לכך שישנם במהדורת 'עוז והדר' שינויים רבים הנעשים לכאורה בקלות יחסית, ולא ניתן להתייחס אליהם באופן מובן מאליו כנכונים.

* * *

לפנינו טבלה המציגה כ"ח שינויי גירסאות שנעשו במהדורת 'עוז והדר' בתוך נוסח הגמרא, רש"י ותוספות בחלק מפרק במה מדליקין, ובה רואים אנו ריבוי גדול של שינויים. אמנם זהו חלק מזערי מהש"ס, אך לענ"ד ומתוך נסיוני הדל יש בכך משום "לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא"³.

מקום השינוי במסכת שבת	הנוסח בש"ס וילנא	הנוסח במהדורות 'עוז והדר'
א. דף כא, א רש"י ד"ה "מאי לאו להדליק"	"שתדליק הפתילה"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב לא שינו, ובתשע"ו שינו בפנים "שתדלק הפתילה"
ב. דף כא, א רש"י ד"ה "שמחת"	"להעלות בה"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב הביאו בהגו"צ בשם מקורות דצ"ל "בה להעלות", ובתשע"ו שינו בפנים
ג. דף כב, ב רש"י ד"ה "סוף סוף"	"לדידיה משרגא לשרגא"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב הביאו בהגו"צ ע"פ כת"י דצריך להוסיף "לדידיה אפילו משרגא", ובמהדורות תשע"ו שינו בתוך לשון רש"י
ד. דף כב, ב תוס' סד"ה "וכי"		במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב כתבו בהגו"צ בלי מקורות "יש להוסיף וכו'", ובמהדורות תשע"ו הכניסו זאת לתוך התוס'
ה. דף כג, א רש"י ד"ה "היו"	"בתולות הנשואות"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ו שינו בפנים "בתולות הנשואות"
ו. דף כג, א רש"י ד"ה "שרף"	"גומא"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ציינו בהגו"צ דצ"ל "גומא" (דהיינו שתיבה זו היא בלשון לע"ז), ובמהדורות תשע"ו שינו בפנים
ז. דף כג, א רש"י ד"ה "ומפריש"	"ומפריש אותו"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ו שינו בפנים "ומפרישין אותו"

3 כמבואר לעיל, בוודאי שאני מודע לכך שלחלק גדול משינויים אלו אין לכאורה שום נפ"מ להלכה או לפשט הסוגיא, אך אין צורך להאריך בחשיבות שנתנו קדמונים לכל תג וקוץ של נוסח התלמוד והראשונים, ועל החומרה שבה ראו הגהת נוסחים קדמונים, והרי הגהה שהיום נראה שאין לה משמעות ימצא פעם שהיא משמעותית, והגבול כאן כלל לא ברור. ואכמ"ל.

ח. דף כג, א בגמ'	"וזמנין דמחלפי בהאי ולא חלפי בהאי"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב הביאו בהגו"צ בשם מקורות דצ"ל "דחלפי" , ובתשע"ו שינו בפנים
ט. דף כד, א רש"י ד"ה "ושל מעמדות"	"לימים של מעמדות"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ציינו בהגו"צ שברש"י על הרי"ף כתוב "וימים" , ובתשע"ו שינו זאת בפנים ברש"י על הגמ'
י. דף כד, א רש"י ד"ה "אין נביא"	"הכא", "אלמלא"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב שינו בפנים ותשע"ב כמו וילנא, ובתשע"ו שינו בפנים "והכא", "ואלמלא"
יא. דף כד, א תד"ה "אלא"	"לאשמועינן יום טוב"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב תשע"ג ותשע"ו "לישמעינן יום טוב"
יב. דף כד, ב רש"י ד"ה "משום"	בגמ' כתוב "משום סכנה" , וכן בד"ה ברש"י	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב תשע"ג ותשע"ו שינו בתוך רש"י "משום סכנה"
יג. דף כד, ב תד"ה "ולא עולת"	"דוקא ולא חול בשבת"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ג ציינו בהגו"צ בשם 'בארות המים' שצ"ל "ולא עולת חול" , ובתשע"ו הכניסו זאת בתוך התוס' בין סוגריים מרובעים
יד. דף כד, ב תד"ה "ולא מילה"	"וקשה בפרק ר"א דמילה"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ג לא הגיהו כלום, ובמהדורות תשע"ו שינו בפנים "דבפרק"
טו. דף כה, א בגמ'	"...וכרת, אסור לאונן"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ג כתבו בהגו"צ בשם 'דבש תמר' דצ"ל "כרת ואסור לאונן", ובמהדורות תשע"ו שינו בפנים
טז. דף כה, א תד"ה "הא"	"ואם נמעט"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ג לא הגיהו כלל, ובמהדורות תשע"ו שינו בפנים "אם נמעט" בלא ו'
יז. דף כה, א תוס' סד"ה "הא"	"וצריך לדחות ולומר"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ג הגיהו בהגו"צ בשם 'ברכות שמים' דצ"ל "וצריך לדחוק ולומר", ובתשע"ו שינו בפנים
יח. דף כה, ב תד"ה "סדין"	"דלא שייך למיתני"	במהדורות תשס"ו תשע"א ותשע"ב ותשע"ג שינו בפנים "ולא שייך למיתני"

במהדורות תשס"ו ותשע"א ותשע"ב כתבו בהגו"צ "צ"ל דוהבגד" בלי מקורות, ובתשע"ו שינו בפנים	"ריביא דהבגד"	יט. דף כז, א רש"י ד"ה "ואידך"
במהדורות תשע"א ותשע"ב כתבו בהגו"צ בשם כת"צ ד"ל "ממין הטלית", ובתשע"ו שינו בפנים	"מין הטלית"	כ. דף כז, ב רד"ה "מין כנף"
במהדורות תשע"א ותשע"ב ותשע"ו שינו בפנים "דלטלית" צמר ופשתים	"דטלית צמר ופשתים"	כא. דף כז, ב רד"ה "סד"א הראשון
במהדורות תשע"א ותשע"ב לא שינו, ובתשע"ו שינו בפנים "ולמעלה"	"למעלה מהן אהל"	כב. דף כח, א רש"י ד"ה "מה תחתון"
במהדורות תשע"א ותשע"ב ותשע"ו שינו בפנים "ולמעלה"	"ולמעלה דקרא"	כג. דף כח, א רש"י ד"ה "מכסה"
במהדורות תשע"א ותשע"ב ציינו בהגו"צ בשם 'גליון תוס' שצ"ל "ונאכל פי' דומיא דצמר", ובתשע"ו שינו בפנים	"ונאכל כו' דומיא דצמר"	כד. דף כח, א תד"ה "ריבה"
במהדורות תשס"ו הביאו בהגו"צ בשם כת"י להוסיף "מה לנגעים", ובתשע"ו הוסיפו זאת בפנים בין סוגריים מרובעים	"כי פריך מה לשרצים"	כה. דף כח, ב תוס' ישנים ד"ה "ור"י
במהדורות תשס"ו ותשע"א ותשע"ב לא שינו, ובתשע"ו שינו בפנים "ותדלוק יפה"	"ותדליק יפה"	כו. דף כח, ב רש"י ד"ה "הבהבה"
במהדורות תשס"ו ותשע"ו שינו בפנים "וחשוב בעיניו"	"וחשובו בעיניו"	כז. דף כט, ב רש"י ד"ה "מדקתני"
במהדורות תשס"ו ותשע"ב הנוסח כמו בש"ס וילנא, ובהגו"צ הביאו כת"י שצ"ל "מכסויו". ובתשע"ו נוסח הדיבור המתחיל הוא "דלא מיפסק מידי", ובהמשך "שהיא מונחת", "למעלה מכיסויו"	דיבור המתחיל "דלא מיפסק", ופירש "מידי שהוא מונח בתוך חלל הנר למעלה מכיסויו"	כח. דף כט, ב רש"י ד"ה "דלא מיפסק"

כאמור, עיקר הערתי בזה אינו עוסק בשינויים פרטיים כאלה או אחרים, אלא בחידוד הגישה היסודית הראויה כלפי כל נושא ההגהות והשינויים, המחייבת זהירות ואחריות גדולה. נביא מדברי רבותינו האחרונים בעניין זה.

זה יצא ראשונה, רבינו המהרש"א בהקדמתו לחידושי אגדות:

יש מחכמי הדור שנראה להם מתוך קושיא ודקדוק מה להגיה בגפ"ת ולשבש נוסחאות הישנות לפי דעתו, ובעל המדפוס הרואה בהגה"ה זו חושב בלבו כי היא אמיתית ומביאה בתוך הדפוס בגמרות הנדפסים

מחדש. ולפעמים המעיין היטב בהגהות אלו ימצא בהם טעות גמור ושיבוש, כאשר ידוע לי באמת בכמה מסכתות כי בדפוסים חדשים נמצאו כמה הגהות בגפ"ת בחוסר ובגרעון שאין להם עיקר ושורש, אבל הם טעות גמור למעיין בהם כל הצורך, ונוסחאות הישנות ישרות הם בלי הגה"ה. ויש לכל הירא וחרד על דבר ה' להתעורר בזה, ופן ישתו התלמידים הבאים ממני התלמוד את מים המאררים האלה. **ויש לנו למחות ולגעור בבעל המדפים שלא ישגיח בשום הגה"ה שאינה ברורה ופשוטה לכל, וגם אם יהיה נראה לו הגה"ה ברורה יניח נוסחא הישנה במקומה ויעמיד הגה"ה מן הצד בגיליון.**

כך לימדנו גם רבינו הפרי מגדים בהקדמה שניה לספרו 'אם לבינה' (נדפס בסוף ספר 'המגיד' ח"ג, לונדון תש"ן עמ' שצח):

והנני מזהיר לתלמידים המתחילים פן יהרסו וישלחו ידיהם להגיה איזה ספר מספרי הדפוס, ובפרט בספרי הפוסקים וש"ס וחלילה בתנ"ך על פי הבנתם ופחזותם, חלילה וחלילה, כל הפושט יד תקצץ, וכבר הזהירו חז"ל על זה, ויש חרם מקדמונינו, **ואפילו טעות דמוכח לכל ראי השמש אין דרכי להגיה כי אם לסמוך על הרואה.**

צא ולמד מדרכו של הגר"א, כפי שכתבו בניו בהקדמתם לביאור הגר"א על השו"ע: כי מודעת זאת ונתפרסם שלימות ענוות אדונינו [הגר"א] ומוסרו הטוב, **אשר לא שלח יד להגיה בנגלה ובנסתר עד אשר סבב כמה ראיות בלבבו והקיף כל מקומות הקשות בבבלי ובירושלמי...**

אסיים בהערה נוספת, שעשויה לחדד את מבטם של הלומדים, ולהעירם לשים את ליבם לשינויים המחודשים הנעשים לנגד עיניהם:

כידוע, מימי הגר"ח מברסק זצ"ל ותלמידיו התפתחה בעולם התורה דרך לימוד המציבה את ה"סברא" שבסוגיא במרכז הדיון, ומעמיקה חקר על מנת לבררה ולהבינה. לאורך השנים הולכת ומתרחבת דרך זו בעולם הישיבות ובקרב רוב מניין ובניין של הלומדים, עד שהסברא תופסת חלק עיקרי מאוד בעולמם ובצורת חשיבתם של הלומדים. לדרך זו ערך גדול בבניין התורה בישראל, בעיקר בתפיסת המושגים והדינים בעומקם ובשורשיהם. אך עם זאת יש להיזהר שהדבר לא יביאנו לידי זניחת העיסוק בסוגיות בדרך הפשט, תוך התייחסות מדויקת ללשונו ולמילותיהן. אם ניזהר בזה כראוי נבחין היטב אף בשינויי נוסח והגהות הנעשים בדפוסים, ונדע לבקרה כראוי.

תגובת מערכת 'עוז והדר'

ראשית, תודה על המילים החמות בדבר מעלות מהדורת תלמוד בבלי 'עוז והדר'.
ואכן מערכת עוז והדר עמלה למעלה משלושים שנה להגיש לפני הלומדים את
המהדורה הטובה והמדויקת ביותר של התלמוד הבבלי ומפרשיו, עם שיפורים
ממהדורה למהדורה. כמדומה שלא הייתה עוד הוצאת ספרים שכך השקיעה בדקדוק
ושיפור מהדורת הש"ס שלה, כשהיא אינה נחה על זרי הדפנה.

אחד השיפורים החשובים שאנו גאים בו הוא עניין התיקונים בגוף הנוסח, תיקוני
שגיאות וטעויות שנגרמו מחמת מקרי הדפוס או שגגות המעתיקים. וכאן המקום
להקדים הקדמה חשובה וכללית בעניין נוסח דפוס וילנא והדפוסים שלפניו, וכן
בעניין הגהותיהם של גדולי ישראל בנוסח הגמרא.

דפוס וילנא הפך ל'ברירת מחדל' של דפוס התלמוד הבבלי לאחר השואה, כאשר
רוב דפוס התלמוד באירופה נכחדו, ובתי הדפוס שהתחילו להדפיס דפוס צילום
'(אופסט)' בחרו בדפוס וילנא משום שמהדורות שלו היו נפוצות יותר וקלות יותר
להשגה. עובדה זו גרמה לכך שנוסח דפוס וילנא נחשב מאז לנוסח 'קדוש', שהמסנה
ממנו ידו על התחתונה. ובאמת, מי שמצוי בנושא יודע שאין לדברים שחר⁴. דפוס
וילנא היה חוליה אחת בשרשרת ארוכה של דפוסים החל מדפוס ונציה הראשון
(ר"פ-רפ"ג), כאשר הדפוסים העתיקים זה מזה והטמיעו זה את תיקוניו ושיבושיו של
זה. הדבר נוגע במיוחד לשיבושי הצנוזורה המחרידים, שהתחילו להיקבע בתלמוד
בדפוס באזל, אבל התקבלו גם בדפוסים מאוחרים, ובמיוחד בדפוס וילנא שנאלץ
להתמודד עם המלכות הרוסית שידה הייתה כבדה מאוד בכל הקשור ל'כבוד
המלכות', מה שיצר ז'אנר שלם של שיבושים דוגמת 'הפקר בית דין היה הפקר'
וכדומה⁵. דפוס שהיה אבן דרך חשובה בשינוי הנוסח הוא דפוס אמסטרדם תע"ד-
תפ"ג (ראה עליו להלן), שהטיפול בהגהותו הופקד בידי תלמידי חכמים ששיפרו
רבות את נוסחו, אבל בכל מה שקשור לידיעת הלשון, כגון שיבושי זכר ונקבה, או
בלבול בין ארמית לעברית, הם שיבשו הרבה את הנוסח שלפניהם. למעשה הנוסח
שלפנינו כיום הוא תערובת אדירה של תיקונים ושינויים ושיבושים, והוא רחוק מאוד
מלהיות נוסח מתוקן. זוהי עובדה מצערת, אבל אין בידינו לשנותה. נחמה פורתא

4 מן הראוי לציין שהחזו"א העדיף ככל שהשיגה ידו להשתמש דווקא במסכתות מדפוס ורשה
ולא בדפוס וילנא, כנראה משום שדעתו לא הייתה נוחה מדפוס זה, שחלק מעובדיו היו שייכים
ל'משכילים'. והדברים ידועים.

5 המעוניין להרחיב בנושא כדאי לו לקרוא את 'מאמר על הדפסת התלמוד' של רבי רנ"נ רבינוביץ,
ובצורה קלה ונוחה יותר את ספרי: 'עקב לויפר', 'משונצינו עד וילנא' (שניהם זמינים באוצר
החכמה).

היא שרוב רובם של השיבושים אינם מפריעים להבנת הסוגיא באופן קריטי, אלא הם בעיקר שיבושים לשוניים.

נציין במיוחד את דפוס ונציה מהדורת ר"פ-רפ"ג, שהוא אמנם הדפוס השלם הראשון של הבעלי, וככזה הוא נהנה ממעמד בכורה מסויים, אך הוא רחוק מלהיות בעל הנוסח האבסולוטי והקובע. קדמו לו דפוסים שונאים ופירושו שהיו בהם נוסחאות מדויקות, שנשתנו בדפוס ונציה בגלל טעויות העתקה וסיבות אחרות. כמו כן, הנוסח של דפוס ונציה עצמו השתכלל בתיקונים חדשים במהדורות מאוחרות של המדפיס בומברג סביב שנת ר"צ, אך תיקונים אלו לא התקיימו משום שהמהדורה הנפוצה ביותר הייתה זו של ר"פ, והדפוסים הבאים כדפוסים באזל, קראקא וכו', שהיו החוליה הבאה בשרשרת הדפוס, חזרו והעתיקו את הנוסח של המהדורה הראשונה, ללא תיקוני המהדורות שאחריה.⁶

הגהות גדולי ישראל ששולבו בתוך הנוסח הם סוגיא בפני עצמה, שזוויות שונות שלה נסקרו במיוחד במבוא שלנו לסדר קדשים. גם כאן לא נעשתה עבודה מסודרת לשיפור הנוסח, משום שהמדפיסים לאורך הדורות לא היו מתואמים זה עם זה כמובן, ואף לא חיו כולם באותה תקופה. דפוסים שונים השיגו הגהות שונות מכתבי יד שרכשו או קיבלו מתלמידי חכמים או מירשיהם, ולא הייתה קיימת שום מדיניות כללית או מקובלת. כך שההנחה שמחבר המאמר מניח, שאם גדולי ישראל לא הגיהו במקום מסוים בתלמוד אין ראוי להגיה, אין לה מקום כלל, משום שאם באופן כללי "לא ראינו אינה ראייה" הרי שכאן על אחת כמה וכמה - גם אם מופיעה הגהה מסויימת בדפוס מסוים בשם אחד מגדולי ישראל אין זה אומר שום דבר לגבי דברים אחרים שאולי כתב ולא הגיעו למדפיסים, ואף מה שהגיע אליהם - לא תמיד הבינו ולא תמיד הדפיסו. שלא לדבר על כך שרוב גדולי ישראל נטלו את הקולמוס לרשום הגהה על דפי הגמרא שלהם רק במקום שהיה נראה להם שהשגיאה מפריעה להבנה, אבל בתיקוני לשון וכדומה התעסקו הרבה פחות.

לאחר הקדמה קצרה זו⁷ שבאה רק כדי לתת רקע כללי בסיסי בנושא נוסח התלמוד שבידינו, נפנה למדיניות של מערכת 'עוז והדר' בעניין תיקוני הנוסח. אף כאן נקדים ונאמר שהשיקולים התגבשו לאיטם במשך שלושים השנים שעברו, מאז התחיל הרב לייפער שליט"א בהוצאת מספר מסכתות עם תיקונים על ידי מדבקות שהושתלו על הדף בדפוס צילום, והיה ראשיתו מצער, עד ימינו. כמובן שלאורך נקודה זו חשובה במיוחד לגבי הגהות מהרש"ל, משום שחלק מהמסכתות שלמד בהן, ועליהן כתב את הגהותיו, הן מסכתות מדפוסים אלו, ראה בספרי 'משונאינו ועד וילנא', פרק ז' הגהות מהרש"ל.⁸

7 שהיה אפשר להאריך בה הרבה יותר, אבל לשם כך צריך ספר שלם, וראה בהערה 2 לעיל.

תקופה ארוכה כזאת רוכשים אנשי המערכת ניסיון רב, ולא נגזים אם נאמר שהניסיון שנרכש במערכת 'עוז והדר' הוא הניסיון הרב ביותר שיש כיום לאיזה גוף שהוא העוסק בהדפסת התלמוד, פשוט משום שאנשי המערכת נמצאים בשדה המערכה 'על רטוב', ומקבלים אלפי פניות ותגובות במשך עשרות שנים. לפיכך אכן קורה שממהדורה למהדורה השתנתה המדיניות לאור הניסיון שנרכש ולאור פניות הציבור, ולדעתנו - לטיבותא! ועתה נפרט:

א. התיקונים שנעשו בגוף הגמרא **מעולם לא נעשו מסברא**, אלא נלקטו מדפוסים ישנים, עם הבכורה לדפוסים שונצינו ודפוסים ונציה, אבות הנוסח של הדפוסים הקיימים בידניו⁸. במקרה שהנוסח השתבש כבר שם - השתמשנו בכתבי יד. נכונותם ונחיצותם של התיקונים שעשינו נבדקה היטב בשיקול הדעת ובעיון מעמיק.

ב. בתחילה סברנו שלא לתקן כלל שום טעות בפנים, והשארנו בפנים את נוסח וילנא וצינו את התיקון הנדרש בגיליון. ברבות השנים התרבו התיקונים ונוספו זה על זה, וקיבלנו **מאות** מכתבים ופניות מלומדים שהתלוננו כי ריבוי האותיות של מדור 'הגהות וצינונים' מנמיר את דפי הגמרא ומכביד על שטף הלימוד. כמובן שאין כל הדעות שוות בזה, יש לומד המתעניין מאוד בכל שינוי, דוגמת הכותב הנכבד, ויש שאם הדבר אינו משנה ממש את ההבנה [ורובם המוחלט של התיקונים הם כאלון] אין הדבר מעניין אותו כלל, ואדרכה - העיסוק בזה רק מפריע לו.

בעקבות כך פנינו אל כמה מגדולי ישראל שלפי הנחיותיהם פעלנו מתחילת דרכנו, ביניהם מרנן הגרי"ש אלישיב, הגרא"ל שטיינמן, הגר"ש וואזנר והגר"ש אויערבך זצוק"ל⁹, ולהבלח"ט כמה מגדולי ישראל החיים איתנו היום, והם

8 היו ענפים אחרים, כגון הנוסח הספרדי, ודפוס המזרח כגון דפוס קושטא וסלוניקי, אולם הנוסח שהתקבע בסופו של דבר הוא הנוסח שבחרו להם מדפוסים שונצינו ונציה.

9 וז"ל הגרא"ל שטיינמן זצ"ל במכתב משנת תשנ"ג: ב' אדר תשנ"ג לפ"ק, בני ברק יצ"ו. יש לקדם בברכה ובשמחה פעולת חבר תלמידי חכמים, בשם 'עוז והדר' קראו למו, העוסקין בעניין נשגב לפאר ולהוציא 'הש"ס בבלי השלם והמפואר', אשר טרחו למצוא מהדפוסים הקודמים דברים שע"י זה יתוקנו הרבה דברים בגמרא רש"י ותוס', וכן במפרשים של הדורות הקודמים כגון מהרש"ל מהרש"א מהר"ם מלובלין מהדורא בתרא וכהנה מפרשים רבים, וכמה דברים אשר לא נדפסו במקומן הראוי וע"י זה לא היה מובן להלומד, ועל פי מה שמצאו בדפוסים הראשונים הדברים ברורים ומאירים, ועוד מעלות כמבואר בדברי העורכים. והנה לתקן בפנים דברים לפי הסברא והשערה ודאי אינו רצוי, כי מי יכול לומר בוודאות שלא ישגה בהבנת דבריהם, **אבל ראוי לתקן מחמת דפוסים הקודמים, או הראשונים**. וישמח לב כל הוגי תורת הגאונים הקדושים בהגילות האור כי יאיר כשמש בצהריים, ובוודאי יהיה נחת רוח להקדושים זיע"א בזה כי יתווסף לימוד והבנה בדבריהם, ויתקיים בהם יותר תפילת דוד המלך ע"ה אגורה באהלך עולמים, כי שפתותיהם ידובבו בקבר כמאמרם ז"ל. נקווה כי יהיה בזה משם 'גדיל תורה ויאדיר, ונזכה בקרוב עת מלאה

הנחו אותנו בדרך אשר נלך בה. עיקר הנחייתם הייתה כי תיקונים המשנים את המשמעות אין להכניס בפנים אלא להשאיר אותם במדור הגהות וציונים, אבל תיקונים שאינם משנים את המשמעות כתיקוני לשון וכדומה אפשר לתקן בפנים בהסתמך על דפוסים קודמים או כתבי יד.

לפיכך שינינו את המדיניות, וגישתנו עתה היא להעדיף נוסח מתוקן כשהדבר מתאפשר על פי פרמטרים מוסכמים, ותיקונים אחרים שאין להם אסמכתא בדפוסים או בכת"י ממוקמים בהגהות וציונים. באופן עקרוני אנו משתדלים להעביר הגהות נחוצות פחות לסוף הכרך במדור הנקרא "השלמות להגהות וציונים", כדי שעל גבי העמוד תפחת כמות הציונים הקוטעת את רצף הלימוד.

יש לציין, אגב, שעורכי מהדורת הרב שבתי פרנקל שההדירו את מסכת בבא קמא מחדש תיקנו מאות ואלפי שיבושי צנזורה וטעויות אחרות, הרבה יותר ממה שאנו עשינו - והכל מבלי לציין זאת כלל על הדף על ידי אות או ציון כלשהם, ורק הדפיסו את רשימת התיקונים בסוף הכרך. גם מהדורה זו מעוטרת בהסכמתם של הרבה מגדולי ישראל.

ג. העובדה שהרב ואזנה-נצרים מצא, שבמהדורות הראשונות הבאנו הגהות ממגיהים שונים (כמו 'ברכות שמים' ו'בארות המים') ובמהדורה החדשה יותר כבר הכנסנום בפנים, נכונה רק לגבי המקרים שבהם מצאנו כדברי המגיה בדפו"א או בכת"י, וכדלעיל (ראה דוגמאות בטבלה דלהלן).

ד. דברי המהרש"א שהכותב מצטט דווקא מחזקים את גישתנו:

א) חלק מהתיקונים שנעשו באו בדיוק כדי להחזיר את הנוסח הישן שהיה למהרש"א והשתנה בדפוסים שאחר זמנו.

הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים. א. ל. שטיינמן'.
והנה לשון מכתבו של הגר"ע ואזנר משנת תשע"ג, המעיד על דעת סבו הגר"ש ואזנר זצ"ל: למע"כ הגה"ח דייק וסביר מוה"ר יוסף סאמעט שליט"א ראש מערכת הש"ס המפואר עוז והדר מיסודו של הרה"צ ר' יהושע לייפער שליט"א, מורה ודאין בק"ק סקווירא ומאנסי בארה"ב. אחד"ש ושלו' רבנו. נכנסתי אל הקודש פנימה לכ"ק זקני מרן שבט הלוי שליט"א באדר"ח אלול תשע"ג, לברר ספקותיכם לקראת ההוצאה החדשה של הש"ס, ושאלתי כבקשתכם אם מותר לתקן בפנים הש"ס טעויות שנתבררו ע"פ דפוסים קודמים ומדויקים שאכן הוא טעות בש"ס הנדפס. והשיב **שאם הדבר ברור ע"פ מומחים שהוא טעות אפשר לתקן**. והוספתי לשאול בשנית, אם נתברר עפ"י כתבי ידות אם מותר ג"כ לתקן. ושאלני על איזה כת"י מדובר, ואחר שדן בזה, ואמרתי לו שהמדובר הוא בכתבי יד מוסמכים, השיב כבראשונה **שאם גירסת הכת"י יותר ברורה, ומוסכם עפ"י מומחים שהיא נכונה יותר מנוסח הנדפס, מותר לתקן**. אלו דברי דעת תורה ק"כ מרן שליט"א. ואשרי חלקכם שאתם מפארים ומהדירים הש"ס בתכלית השלימות והדקדוק, ובכלי מפואר כ"כ. הן דיוקן של דברים. וע"ז באעה"ח, כתבתי בתאריך הנ"ל, עקיבא הלוי ואזנר'.

ב) המהרש"א מפנה את חיצוי נגד מדפיסי לובלין וקראקא ששינו גירסאות מסברתם או על פי המהרש"ל, עיין בחידושי הלכות ברכות מה, א, שבת נ, ב, שם קלב, א, עירובין מו, א, שם עד, א, ר"ה ו, ב, קידושין טו, א, ב"ב יג, א, חולין כז, ב ועוד, שם מדובר בשינויי גירסאות שנעשו כדי לשנות את פשט הגמרא. ואילו התיקונים שלנו, שנלקחו מספרים קודמים ולא מסברתנו, באים לעזור להבנת הפשט של נוסח הגמרא הקיים.

ה. מאותה סיבה שכתבנו לעיל, לא יכולנו לציין תמיד את השינויים מהסוג הנ"ל על ידי סוגריים למיניהם, כי רבים הם מאוד, ואין מטרתנו להלאות את הלומד שעל פי רוב לא מתעניין בחקר טעויות הדפוסים לדורותיהם. אף רבי יהודה אריה ליב בנו של רבי יוסף שמואל מקראקא, בההדירו את הש"ס מהדורת אמ"ד-פפד"מ בשנים תע"ד-תפ"ג, הציג את השינויים הגדולים שעשה בסוגריים, ואילו את התיקונים הקלים שנעשו על פי הגהות אביו הוא הכניס בכל הש"ס בלי לציין כלום. כן נהגו בדפוס פרופס, שבו עשו שינויים חדשים בלי לציין זאת. וכן בש"ס וילנא תיקנו ע"פ הבנתם בדקדוק הלשון הארמית וכדומה בלי לציין כלום (ויש לציין שלפחות בכל הנוגע לדקדוק הלשון הארמית טוב היה אילו לא נטלו בידיהם את הקולמוס, ואכמ"ל).

ו. במדור "הגהות וציונים" בגיליון העמוד (המציין לגירסאות או שינויים שאינם מבוססים על גירסה ישנה אלא ע"פ סברתם של תלמידי חכמים לאורך הדורות) אנו נמנעים מלהביא אופנים שונים בהם אפשר להגיה, אם ישנם, אלא בוחרים באופן אחד. ומפנים להשלמות שבסוף הכרך לאפשרויות נוספות אם ישנן.

ז. הרב ואזנה-נצרים מצא בדפים אלו 28 שינויי נוסח במהדורת 'עוז והדר' לעומת מהדורת וילנא (ובאמת יש יותר משישים), אנו מביאים פה את המקור להגהות אלו:

מקום השינוי במסכת שבת	הנוסח בש"ס וילנא	הנוסח ב'עוז והדר' והמקור לכך
א. דף כא, א רש"י ד"ה "מאי לאו להדליק"	"שתדליק" הפתילה"	"שתדלק הפתילה" מקור התיקון: כתבי יד ¹⁰

10 למעשה אין כאן אפילו שינוי מילולי, משום שהכתיב 'שתדליק' הוא גם מבינין נפעל, אלא שיש לקרוא שְׁתַּדְּלִיק. זהו תיקון שאיננו יכולים לעשותו במהדורה לא-מנוקדת, וגם תיקונים כאלו לא עשינו אלא בהסתמך על מקורות כדפוסים ישנים וכתבי יד. וגם בזה יש לציין, שמחיקת יו"דין כאלו המשמשות לצירי נעשתה באלפים על ידי מדפיסים ממהדורות קודמות של הש"ס. ראה בזה במבוא למהדורת הש"ס המנוקד של 'עוז והדר' עמ' ג סעיף יו"ד' (המבוא נדפס בתחילת כל כרך של המסכתות המנוקדות).

ב. דף כא, א רש"י ד"ה "שמחת"	"להעלות בה"	"בה להעלות" מקור התיקון: כת"י גיורק (ובשאר כה"י תיבת 'בה' ליתה כלל)
ג. דף כב, ב רש"י ד"ה "סוף סוף"	"לדידיה משרגא לשרגא"	"לדידיה אפילו משרגא" מקור התיקון: כתבי יד
ד. דף כב, ב תוס' סד"ה "וכי"		"יש להוסיף וכו" מקור התיקון: כתבי היד
ה. דף כג, א רש"י ד"ה "הי"	"בתולות הנשואות"	"בתולות הנשואות" מקור התיקון: כל הדפוסים שלפני וילנא
ו. דף כג, א רש"י ד"ה "שרף"	"גומא"	"גומא" Darmesteter numero 553. (בכת"י אין גרשיים על הלעזים)
ז. דף כג, א רש"י ד"ה "ומפריש"	"ומפריש אותו"	"ומפרישין אותו" מקור התיקון: דפוסים ישנים
ח. דף כג, א בגמ'	"וזמנין דמחלפי בהאי ולא חלפי בהאי"	"דחלפי" מקור התיקון: דפוס שונצינו וכתבי יד
ט. דף כד, א רש"י ד"ה "ושל מעמדות"	"לימים של מעמדות"	"וימים" מקור התיקון: בכתבי יד הוא כברש"י על הרי"ף
י. דף כד, א רש"י ד"ה "אין נביא"	"הכא", "אלמלא"	"והכא", "ואלמלא" מקור התיקון: כל הדפוסים שלפני וילנא
יא. דף כד, א תד"ה "אלא"	"לאשמועינן יום טוב"	"לישמעינן יום טוב" מקור התיקון: דפו"י
יב. דף כד, ב רש"י ד"ה "משום"	בגמ' כתוב "משום סכנה", וכן בד"ה ברש"י	טעות! בכל הדפוסים כולל דפוס וילנא כתוב ברש"י 'סכנת', לא שינינו כאן כלום ¹¹ .
יג. דף כד, ב תד"ה "ולא עולת"	"דוקא ולא חול בשבת"	"ולא עולת חול" מקור התיקון: בכת"י (ובאה"מ כיוון לכך מסברתו)
יד. דף כד, ב תד"ה "ולא מילה"	"וקשה בפרק ר"א דמילה"	"דבפרק" מקור התיקון: כת"י

11 מסתבר שנוסח רש"י במהדורה האלקטרונית של פרויקט השו"ת, שם כתוב באמת 'סכנה', הוא שהטעה 'את הכותב; וצריך לברר אצלם מהי סיבת השינוי.

טו. דף כה, א בגמ'	"...וכרת, אסור לאונן"	"כרת ואסור לאונן" מקור התיקון: כת"י מינכן (ובשאר כתבי ידות כרת אסור) וילקוט שמעוני
טז. דף כה, א תד"ה "הא"	"ואם נמעט"	מקור התיקון: כתבי יד (וכיון לכך 'בארות המים' מסברתו)
יז. דף כה, א תוס' סד"ה "הא"	"וצריך לדחות ולומר"	"וצריך לדחוק ולומר", מקור התיקון: כת"י ותוס' הרא"ש ¹² .
יח. דף כה, ב תד"ה "סדין"	"דלא שייך למיתני"	"ולא שייך למיתני" מקור התיקון: כל הדפוסים שלפני וילנא
יט. דף כז, א רש"י ד"ה "ואידך"	"ריבויא דהבגד"	"דוהבגד" מקור התיקון: כתבי יד
כ. דף כז, ב רד"ה "מין כנף"	"מין הטלית"	"ממין הטלית" מקור התיקון: כתבי יד
כא. דף כז, ב רד"ה "סד"א הראשון	"דטלית צמר ופשתים"	"דלטלית צמר ופשתים" מקור התיקון: כל הדפוסים שלפני וילנא
כב. דף כח, א רש"י ד"ה "מה תחתון"	"מלמעלה מהן אהל"	"ולמעלה" מקור התיקון: כתבי יד
כג. דף כח, א רש"י ד"ה "מכסה"	"ולמעלה דקרא"	"ומלמעלה" מקור התיקון: דפו"י
כד. דף כח, א תד"ה "ריבה"	"וואכל כו' דומיא דצמר"	"וואכל פי' דומיא דצמר" מקור התיקון: דפו"י עד אמסטרדם תה
כה. דף כח, ב תוס' ישנים ד"ה "ור"י	"כי פריך מה לשרצים"	"מה לנגעים", בין סוגריים מרובעים מקור התיקון: כתבי יד פארמה ווטיקן 129
כו. דף כח, ב רש"י ד"ה "הבהבה"	"ותדליק יפה"	"ותדלוק יפה" מקור התיקון: דפו"י
כז. דף כט, ב רש"י ד"ה "מדקתני"	"וחשבו בעיניו"	"וחשוב בעיניו" מקור התיקון: כל הדפוסים שלפני וילנא
כח. דף כט, ב רש"י ד"ה "דלא מיפסק"	דיבור המתחיל "דלא מיפסק", ופירש "מידי שהוא מונח בתוך חלל הנר למעלה מכיסוי"	דיבור המתחיל הוא "דלא מיפסק מידי", ובהמשך "שהיא מונחת", "למעלה מכיסוי" מקור התיקון: כת"י

12 השתלשלות השיבוש: בדפוס שונצינו וונציה נכתב לדחו' והושלם בטעות ל'לדחות' על ידי דפוסים מאוחרים יותר.

אנו מנצלים במה חשובה זו של קוראי 'המעין' כדי ש"יראה הקהל וישפוט" אם אחד מהתיקונים שברשימה זו אינו נחוץ ומתבקש.

וזאת למודעי, שאכן שגיאה יצאה מתחת ידינו בכך שעניין זה של התיקונים לא הוזכר ב"דבר אל הלומד", והדבר תוקן בהוצאות האחרונות. להלן הנוסח המודפס היום בפתחו של 'דבר אל הלומד' בתחילת כל כרך במהדורת התלמוד שלנו:

הגמרא, פירוש רש"י, התוספות וכל המפרשים (בין אלו שנדפסו על הדף בין אלו שנדפסו בסוף כל מסכתא) סודרו כולם מחדש באותיות ברורות ומאירות עיניים, והוגהו מאלפי טעויות ע"פ דפוסים ישנים, כתבי-יד, וכן ע"פ הגהותיהם של חכמי הדורות. הגהות בגוף הנוסח והגהות שהובאו בהערה: גוף נוסח הגפ"ת הוא כמהדורת וילנא, מלבד כאשר ראינו טעות שנתחדשה במהדורות האחרונות, ואילו במהדורות הקודמות מופיע נוסח מתוקן באופן שאינו משנה את הפשט. בכגון דא - ע"פ עצת גדולי ישראל - הוכנסו התיקונים בגוף הנוסח בלי להעיר על השינוי שנערך, ואם היה זה ע"פ כת"י¹³ - הוכנסו התיקונים בסוגריים מרובעים. כל יתר ההגהות שהובאו מפי ספרים וסופרים הוצגו על שולי הגיליון במדור "הגהות וצינונים", הכולל אוצר נפלא של הערות, תיקונים, הגהות ושינויי נוסחאות בגפ"ת ובמפרשים הסובבים את הדף.

אני מקווה שהנחתי את דעתו של הכותב הנכבד הרב ואזנה-נצרים שליט"א, ושהועלתי בדברים אלו לרבים שלא שאלו.

יעקב לויפר

